

УКЛЮЧЕННЯ УКРАЇНИ ДО СКЛАДУ СРСР

1, Формальний та реальний статус УСРР у «договірній федерації» радянських республік

У ході історичних подій 1917-1920 рр. на місці Російської імперії сформувалося 14 країн. Проте лише п'ять із них здобули незалежність — Естонія, Латвія, Литва, Польща та Фінляндія. Вісім країн — Азербайджан, Білорусія, Бухара, Вірменія, Грузія, Далекосхідна Республіка, Україна й Хорезм — були окуповані Червоною армією радянської Росії. Їхні уряди, призначені з Москви, «добровільно» погодилися на підпорядкування уряду радянської Росії своїх збройних сил, фінансів, промисловості, транспорту та зв'язку. Отже, партія російських комуністів зуміла зімітувати цілий ряд незалежних держав, насправді відновивши більшість Російської імперії як «воєнно-політичний союз». Із завершенням бойових дій цей союз було перебудовано на «договірну федерацію». 28 грудня 1920 р. до її складу ввійшла УСРР, підписавши т. зв. «робітничо-селянський договір» з РСФРР.

Формально договір декларував суверенітет УСРР. Однак у реальних відносинах з РСФРР незалежність зазнавала нових обмежень. Об'єднаними ставали уже не п'ять, а сім наркоматів: військової та морської справ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення, пошти та телеграфу, а також рад народного господарства. У такий спосіб формально незалежна УСРР позбавлялася права вирішувати власні військові й економічні справи.

Залежний статус УСРР визначався й тим, що наприкінці 1920 р. червона Москва утримувала в УСРР шість армій чисельністю 1,2 млн бійців.

На початку 1920-х років УСРР була єдиною республікою, якій дозволили проводити власну зовнішню політику. Причина цього була в давніх зв'язках Х. Раковського з впливовими діячами європейського соціалістичного руху, чим прагнув скористатися В. Ленін, щоб прорвати дипломатичну блокаду РСФРР. Голові уряду й одночасно наркому закордонних справ УСРР було дозволено якомога частіше «виявляти самостійність своєї зовнішньої політики». Скориставшись цим, Х. Раковський установив дипломатичні відносини з Австрією, Литвою, уклав мирні договори з Латвією, Естонією, Туреччиною. Одночасно УСРР відкрила торговельні представництва в Берліні, Гамбурзі, Вільно, Варшаві, Данцигу, Відні, Римі, Константинополі.

Проте що ширше розгортала радянська Україна свої зовнішні зв'язки, то більше наражалася на протистояння московського центру.

Історичне джерело

Показовим у цьому сенсі є лист дипломата УСРР у країнах Балтії С. Терлецького, адресований Х. Раковському: «Виїжджаючи сюди, я не

передбачав, що буду мати ще одну, найбільш важку й теж дипломатичну роботу — устанавлення відносин з повпредами РСФРР.. [Вони] дістали цілий ряд попереджувальних телеграм, приватних листів тощо на тему про те, що від українців треба позбавитися, їм немає чого робити, їх необхідно підпорядкувати собі. Пропонували практичні засоби — не давати помешкання й грошей, не надавати можливості надсилати своїм шифром телеграми через єдиний на Москву провід, не здійснювати безкоштовних послуг і таке інше. Мені соромно писати про це, але разом з тим обурливо бачити, куди спрямована увага в керівників прибалтійської політики [РСФРР]...»

Після створення СРСР (1922) народний комісаріат закордонних справ УСРР був скасований, «як такий, що виконав свою роль».

Особистості

Християн Раковський (1873-1941) — більшовицький політичний діяч. Крисьто Станчев народився в болгарському м. Котелі. Навчався в Женевському та Берлінському університетах, здобув учений ступінь доктора медицини.

У 1914 р. створив Об'єднану соціалістичну партію Балкан. Користувався авторитетом одного з найвпливовіших діячів міжнародного соціалістичного руху. У 1915 р. ув'язнений румунською владою за антивоєнну діяльність.

Звільнений російськими військами навесні 1917 р. Його привабила революційна стихія в Росії. Незважаючи на ряд політичних розбіжностей, він запропонував свої послуги більшовикам. Виконував здебільшого різноманітні дипломатичні доручення. На початку 1919 р. В. Ленін відрядив його до Харкова. З 1922 р. критикував Й. Сталіна за російський шовінізм та імперський централізм. Через це в 1923 р. усунутий з посади голови РНК УСРР. Певний час працював на дипломатичній службі. 1938 р. засуджений до 20 років ув'язнення. У вересні 1941 р. при наближенні гітлерівців до м. Орла (нині РФ) розстріляний разом з іншими політв'язнями.

2. Утворення СРСР. Наслідки для України

Після завершення воєнних дій у колі московських комуністів розгорілася гостра дискусія стосовно статусу радянських утворень, що ввійшли до «договірної федерації». За планами більшості працівників центрального компартійно-радянського апарату «радянські самостійні держави», виконавши своє пропагандистське призначення в ході їхньої окупації, тепер мали повністю влитися в кордони РСФРР на правах автономії.

Історичне джерело

Позицію апаратників відверто висловлював нарком у справах національностей РСФРР Й. Сталін. «За чотири роки громадянської війни, коли ми, унаслідок інтервенції, змушені демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, усупереч своєму бажанню, справжніх і послідовних соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності в усіх сенсах і розцінюють утручання ЦК РКП як обман і лицемірність Москви. ...Молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, уперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету й так само вперто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік».

Сталінський проект автономізації більшовицькі керівники республік, зокрема Х. Раковський, керівники компартій Грузії, Азербайджану та Білорусі, розцінили як погано прихований російський шовінізм. Протистояння занепокоїло хворого В. Леніна, при цьому він чітко розумів, що т. зв. «незалежники», уключаючи Х. Раковського, не були переконаними захисниками національної державності й не заперечували диктатури РКП(б) — нездоланної перешкоди для національного суверенітету. Вони лише не бажали знижувати свій особистий статус, перетворюючись на керівників рівня автономій. Тому В. Ленін відкинув проект Й. Сталіна й зажадав утворення союзної держави, до якої на формально рівних умовах увійшли б Росія, Закавказька федерація, Україна та Білорусь.

Ленін погодився, щоб з назви нової держави зникло слово «Росія». При цьому зберіг головні й перевірені засади радянської імперії: республіканські компартії мали залишитись у статусі обласних організацій єдиної партії, а найважливіші республіканські наркомати й надалі мали б підпорядковуватися московським.

Саме ж проголошення СРСР відбулося за розписаним сценарієм. 10 грудня 1922 р. у Харкові зібрався VII Всеукраїнський з'їзд рад, який схвалив Декларацію про утворення Союзу та звернувся до всіх радянських республік із закликом створити єдину союзну державу й скликати з цією метою загальносоюзний з'їзд. Республіки «одностайно» підтримали заклик, і 30

грудня 1922 р. розпочав роботу Всесоюзний з'їзд рад, який затвердив Декларацію про утворення Союзу РСР і союзний договір.

Історичний факт

Зміст настроїв, які панували серед делегатів з'їзду, яскраво передають міркування М. Фрунзе, тоді заступника голови Раднаркому УРСР. Він заперечив ленінську назву «Союз Радянських Республік Європи й Азії». На думку М. Фрунзе, радянська влада мала обов'язково перемогти в Північній та Південній Америці, Африці, Австралії та Океанії. Щоб кожного разу не змінювати назву, він і запропонував універсальну назву «Союз Радянських Соціалістичних Республік».

Остаточне юридичне оформлення нової союзної держави відбулося на II з'їзді рад СРСР 26 січня 1924 р. прийняттям Конституції СРСР, яка закріпила право кожної з республік на вільний вихід із Союзу, непорушність їхніх кордонів. Однак механізму виходу із СРСР так ніколи й не розробили, а кордони провели лише на мапі.

3. Статус УСРР у складі Радянського Союзу

Проголошення про входження радянських республік до новоутвореної держави на рівних правах мало лише пропагандистське значення. Насправді ж було створено нову, жорстко централізовану державу. Згідно з новою Конституцією СРСР 1924 р., передбачалося утворення наркоматів трьох типів — злитих, об'єднаних та автономних. Злиті наркомати отримували «неподільну владу» і могли діяти на всій території СРСР, незважаючи на республіканські кордони. До компетенції злитих наркоматів передавали міжнародні справи, армію, флот, транспорт, зв'язок, зовнішню торгівлю. Об'єднані наркомати мали працювати за старою схемою: республіканські наркомати, зберігши назву, підпорядковувалися центральним, московським, як місцеві ланки управління питаннями виробництва продуктів харчування, робочої сили, фінансів, народного господарства. Самостійна діяльність українського радянського уряду обмежувалася роботою в наркоматах автономних, сільського господарства, освіти, охорони здоров'я, управління внутрішніми справами, правосуддя та соціального забезпечення.

Роль союзних органів влади стали виконувати органи РСФРР.

Історичне джерело

Порожність гучних декларацій про створення СРСР як союзу рівних визнав уже сам його натхненник В. Ленін. З приводу проголошеного права на вільний вихід із Союзу він відверто сказав: «Дуже природно, що свобода виходу із Союзу», якою ми виправдовуємо себе, виявиться пустим папірцем, нездатним захистити російських іногородців від навали тієї власне російської

людини, великороса-шовініста, по суті, негідника й насильника, яким етиловий російський бюрократ».

Реальна влада в республіках належала єдиній партії більшовиків, легальна опозиція була ліквідована. За тих умов суверенні права України втілені бути не могли. Особливо яскраво це проявилось щодо питань відторгнення від радянської України території Східного Донбасу: Таганрозького та Шахтинського округів (1924); створення на лівому березі Дністра Молдавської АСРР (1924), а потім Молдавської РСР (1940); неспроможності радянської України провести кордони з РСФРР і БСРР відповідно до етнічного принципу (1925, 1927). Як наслідок, цілі адміністративні одиниці, заселені переважно українцями, відійшли до сусідніх «братерських радянських республік».

Україна, як і інші республіки в складі СРСР, була політично й економічно безправною автономією без суверенного уряду, армії, кордонів, власних грошей, зовнішньої політики. З Москви призначали партійного керівника, який наглядав за роботою маріонеткового уряду, що здійснював владу радянської Росії над українським народом, експлуатував природні багатства й працю населення в інтересах комуністичної експансії, зросійщував українців, нещадно нищив будь-які вияви національної свідомості.

І все ж перемога ідеї про створення федерації юридично рівноправних радянських республік виявилася доленосною в історії українського й інших народів СРСР. Ленін у такий спосіб задовольнив лише амбіції периферійних партійних функціонерів, що не бажали пониження свого статусу від незалежного до автономного. В умовах диктатури компартії, яка здавалася вічною, більшовицькі лідери не могли й запідозрити, що через 70 років це може стати юридичною основою для проголошення суверенітету національних республік, що й сталося, як тільки комуністи втратили владу.

4. Молдавська АСРР

Створення Молдавської АСРР більшовицька партія розглядала як плацдарм для розпалювання світової революції на Балканському півострові.

Історичне джерело

У доповідній записці Г. Котовського стверджувалося: «Молдавська республіка може відіграти ту ж роль політико-пропагандистського фактора, що й Білоруська республіка стосовно Польщі й Карельська щодо Фінляндії. Вона слугувала б об'єктом привернення уваги та симпатій бессарабського населення й дала б ще більший привід претендувати на возз'єднання з нею Задністров'я».

Хоча керівництво КП(б)У у квітні 1924 р. заперечило доцільність створення молдавської автономії, у липні 1924 р. ЦК РКП(б) прийняв постанову протилежного змісту: «Уважати за необхідне, насамперед з політичних міркувань, виділення молдавського населення в спеціальну (підкреслення наше. — Авт.) автономну республіку й запропонувати ЦК РКП(б) дати відповідні директиви українським радянським органам».

Заради створення Молдавської АСРР від України було відмежовано 11 районів з понад півмільйонним населенням.

Історичний факт

Про штучність утворення Молдавської АСРР свідчать статистичні дані. Етнічні молдаване становили близько третини, тоді як українці — половину населення. У першому адміністративному центрі Молдавської АСРР м. Балті проживало 13 молдован. У 1940 р. у Молдавській АСРР діяло 496 шкіл, з них: молдавських — 136, російських — 51, єврейських — 4, українських — 295. Керівні посади в республіці зайняли представники немолдавського етносу.

5. Адміністративно-територіальний поділ УСРР

На середину 1920 р. територія УСРР складалася з 12 губерній: Волинської, Донецької, Запорізької, Катеринославської, Київської, Кременчуцької,

Миколаївської, Одеської, Подільської, Полтавської, Харківської та Чернігівської. У 1922 р. система поділу стала чотириступеневою. Київському центру підпорядковувалося 9 губерній, поділених на 53 округи та 706 районів. У 1925 р. поділ на губернії було скасовано. У 1930 р. відбувся перехід на двоступеневу систему: центр — район. При цьому округи було ліквідовано, а райони збільшено. В Україні діяли 503 адміністративні одиниці: Молдавська АСРР, 484 райони та 18 міст республіканського підпорядкування.

Однак управляти такою кількістю одиниць центру виявилось занадто важко. Тому 1932 р. було запроваджено триступеневу систему: центр — область — район. На серпень 1939 р. в УРСР¹ існувало 15 областей.

Історичний факт

Від 1923 до 1939 р. в УРСР було створено 25 національно-територіальних районів: 8 російських, 7 німецьких. 3 грецьких, 3 єврейських, 1 польський; 995 національних сільських рад: 404 російських, 251 німецька, 148 польських, 34 болгарських, 30 грецьких, 28 єврейських, 16 молдавських, 10 чеських, 4 білоруських; 89 національних селищних рад. Тут

діяли національні школи, національні камери народних судів, театри, клуби, преса.

6. Утворення Кримської АСРР у складі РСФРР

У жовтні 1921 р. було створено Кримську Автономну Соціалістичну Радянську Республіку (КрАСРР) у складі РСФРР. До неї ввійшли: Джанкойський, Євпаторійський, Керченський, Севастопольський, Сімферопольський, Феодосійський та Ялтинський округи. Конституція Кримської АСРР закріпила типові радянські органи влади, права й обов'язки народу, а державними мовами визначила російську й кримськотатарську. Правда, у новій редакції Конституції 1937 р. пункт про мови був знятий.

7. Суспільно-політичне життя на початках утвердження більшовицького режиму

Сім років безперервних воєнних дій згубно позначилися на суспільно-політичному житті. Насамперед Україна зазнала значних демографічних втрат: 1,5 млн осіб загинуло, ще більше повернулося додому скаліченими та важкохворими.

На суспільних настроях згубно позначилася й зруйнована економіка. Промислове виробництво скоротилося вдесятеро. Наполовину зменшилася чисельність промислових робітників. їхній нерегулярний пайок скоротився до чверті фунта хліба. Важких втрат зазнало й сільське господарство. Посівні площі скоротилися на 30 %, катастрофічно не вистачало тягової сили.

Проти згубної економічної політики більшовиків майже всіма промисловими центрами України прокотилася хвиля робітничих страйків. Щоб вони не переросли в масові протести проти радянської влади, більшовики вдавалися до найжорстокіших каральних заходів: закриття підприємств, ув'язнення в концтаборах, розстрілів робітничих виступів з кулеметів.

¹ Назва «Українська Радянська Соціалістична Республіка» запроваджена з 30 січня 1937 р.

Зміст суспільно-політичного життя насамперед визначала інтелігенція. Вона завжди була його душею, аналізувала й критикувала політику влади. Щоб цього більше не відбувалося, більшовики пильно контролювали настрої та дії інтелігенції, тримали її в постійному страху, улаштовуючи різноманітні показові каральні акції проти її найкращих представників.

Історичний факт

Нерідко більшовики вдавалися до виселення найкращих представників інтелігенції за кордон. Так, у ніч на 18 серпня 1922 р. в Катеринославі, Києві, Одесі, Харкові було затримано 77 інтелігентів (47 із них були викладачами університетів). Усіх їх депортували, попередивши, що в разі повернення на Батьківщину їх чекатиме розстріл.

У листопаді 1922 р. ЦК РКП(б) прийняв постанову про депортацію українських професорів. В Україні залишилися лише ті, хто прилюдно визнав радянську владу й отримав відповідні довідки від Державного політичного управління (ДПУ) (рос. ГПУ). Подібні публічні приниження інтелігенції надовго псували соціально-політичну атмосферу.

Щоб тримати Україну під контролем, її було вкрито густою мережею таємних агентів — сексотів (від рос. секретный сотрудник). Власті всіляко заохочували доноси.

У минуле відійшли громадські й громадсько-політичні заходи, робота «Просвіти», профспілок, різноманітних гуртків та об'єднань. Дозволяли лише суспільно-політичну активність на підтримку політики комуністичного режиму. Уся інша сприймалася з підозрою чи придушувалася як контрреволюційна. З політичного життя зникло таке явище, як багатопартійність.

Ліквідація багатопартійності. Усуваючи з політичного життя партії українських націонал-комуністів, російські комуністи в червні 1920 р. примусили до саморозпуску нечисельну (7,7 тис.) партію боротьбистів, що сформувалася з лівого крила загальноросійської партії лівих есерів. У березні 1921 р. про саморозпуск оголосила малочисельна Єврейська комуністична спілка, що двома роками перед тим оформилася в окрему партію з лівого крила Бунду.

Ще жорсткішу політику більшовики вели щодо некомуністичних партій. їх оголосили контрреволюційними й знищували. Найбільше комуністи ненавиділи своїх колишніх товаришів — членів РСДРП, т. зв. «меншовиків». Та, незважаючи на масові арешти, показові суди, ізолювання в концтаборах, РСДРП користувалася підтримкою значної частини робітничих рад, кооперативів, профспілок. Вони розділяли гасла соціал-демократів про вільні вибори, відмову від політичного терору, розстрілу заручників, невтручання більшовиків у справи державного управління та ін.

12 березня 1921 р. уряд Х. Раковського провів по всій Україні арешти функціонерів соціал-демократів та есерів. У травні 1921 р. в Києві відбувся показовий судовий процес над керівниками партії українських есерів. Вироки були суворі, але практично відразу ж було оголошене помилювання. Комуністи прагнули позбавити інші партії доброго імені, а себе показати гуманістами. У вересні 1922 р. арешти в Києві, Одесі, Харкові довершили

справу ліквідації есерівського підпілля в Україні. У лютому 1924 р. Всеукраїнський з'їзд колишніх членів РСДРП заявив про ліквідацію партії в республіці.

Водночас були знищені й профспілки, які намагалися захистити інтереси робітників за всіх режимів. В Україні склався однопартійний політичний режим.

Комуністичний режим. Комуністична партія оволоділа всіма державними органами, зрослася з державою, поставила під свій контроль економіку, армію, засоби масової інформації, пронизала всі сфери життя своєю ідеологією. Однак народ, віками будуючи своє життя на цінностях добра, істини, краси, свободи, гуманізму, ніяк не бажав сприймати цінності комуністичної ідеології, відірваної від реалій життя, націленої на підкорення («ощасливлення») людства. Лютуючи з цього приводу, компартія будь-які прояви незгоди зі своїми рішеннями карала як найбільший злочин. Головним засобом здійснення влади вона зробила терор.